

# PALEO-AKTUEEL

NR 20 | 2009



Met de jaarlijkse uitgave van Paleo-aktueel  
geven de medewerkers van het Groninger Instituut voor Archeologie  
inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut

Vormgeving: Hannie Steegstra  
Omslagontwerp: Coltsfootmedia, Noordwolde  
Foto omslag: zwartgepatineerde vuistbijl uit zuigkolk Haerst bij Zwolle  
(foto F. de Vries, ToonBeeld, Stiens).

ISBN-9789077922460

ISSN 1572-6622

*Website:*

[www.paleo-aktueel.nl](http://www.paleo-aktueel.nl)

*Adres van de redactie*

Rijksuniversiteit Groningen  
Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)  
Poststraat 6 9712 ER Groningen  
tel. 050 363 6712 fax 050 363 6992  
[gia@rug.nl](mailto:gia@rug.nl)

*Adres van de uitgever*

Barkhuis Publishing  
Zuurstukken 37 9761 KP Eelde  
tel. 050 3080936 fax 050 3080934  
[info@barkhuis.nl](mailto:info@barkhuis.nl) [www.barkhuis.nl](http://www.barkhuis.nl)

2009, Rijksuniversiteit Groningen, Groninger Instituut voor Archeologie /  
University of Groningen, Groningen Institute of Archaeology

Copyright GIA. Inlichtingen:

[www.rug.nl/let/onderzoek/onderzoeksinstituten/gia/publications](http://www.rug.nl/let/onderzoek/onderzoeksinstituten/gia/publications)

# Paleo-aktueel 20

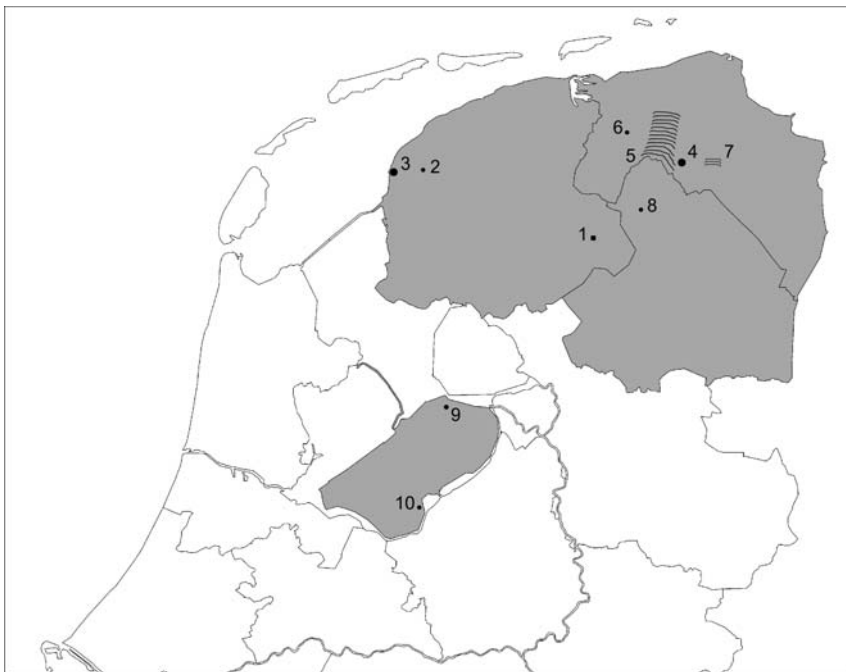
redactie

Jan Lanting  
Daphne Maring-Van der Pers  
Dick Stapert

Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)  
& Barkhuis  
Groningen, 2009



*In dit nummer: 1) Nederland, 2) Frankrijk, 3) De Krim, Oekraïne*



*In dit nummer: 1) Donkerbroek/Makkinga, 2) Groot Tolsum, 3) Harlingen, 4) Groningen, 5) Middag (gebied), 6) Noordhorn-Zuidhorn, 7) Zwartdam (gebied), 8) Norg, 9) Swifterbant, 10) Scheepswrak op P 37*

# Voorwoord

Voor u ligt het twintigste nummer van Paleo-aktueel: een mijlpaal. Sinds 1989 is Paleo-aktueel vrijwel jaarlijks verschenen (er was één dubbelnummer). In totaal werden 534 artikelen gepubliceerd, geschreven door 254 auteurs, een verbazend groot aantal als men bedenkt dat vaste medewerkers door de jaren heen regelmatig bijdragen leverden. Het tijdschrift is in 2004 voorzien van een nieuwe vormgeving en verschijnt sinds 2008 volledig in kleur. De redactie heeft de nodige wisselingen gekend. Jurjen Bos en Mette Bierma vormden tot en met 1993 een vast redactieteam. Van 1994 tot en met 2001 voegde Otto Harsema zich bij de redactie, waarna Dick Stapert in 2002 zijn taak overnam. Na 13 jaar lang de spil van de redactie te zijn geweest, droeg Mette haar functie wegens pensionering over aan Daphne Maring-van der Pers. Martijn van Leusen heeft van 2005 tot en met 2008 als redactielid het Mediterrane onderzoek vertegenwoordigd. Daarnaast versterkt Jan Lanting de redactie sinds 2006. Vanaf 2004 wordt samengewerkt met uitgever Roelf Barkhuis, die ook andere uitgaven van het Groninger Instituut voor Archeologie verzorgt.

Wat in twintig jaar niet is veranderd is dat Paleo-aktueel lezers binnen en buiten de archeologie een impressie geeft van voorlopige resultaten van zeer divers lopend onderzoek, met name in Noord-Nederland, maar ook in het buitenland. Onderzoeksactiviteiten in landen als Egypte, Griekenland, Indonesië, Italië, Turkije, en ook in het Arctisch gebied, zijn door de jaren heen ruim belicht. Traditiegetrouw doen zowel GIA-medewerkers als oud-medewerkers, promovendi, alumni en studenten verslag van hun onderzoek.

De in totaal zeventien artikelen in dit nummer behandelen uiteenlopende perioden, van Paleolithicum tot aan het begin van de 17<sup>e</sup> eeuw. De eerste bijdrage betreft zwartgepatineerde artefacten uit Midden-Nederland en van een plek in de Noordzee waar recentelijk een schedelfragment van een Neanderthaler is geborgen. Twee artikelen uit nummer 19 krijgen een vervolg in het huidige nummer, namelijk de veldcampagne van het Džarylgač project op de Krim in de Oekraïne, en de discussie omtrent de functie van vuurstenen met afgeronde uiteinden uit Swifterbant. Wat betreft de eerste bijdrage ligt de nadruk op landschapsclassificatie, van belang voor de analyse van de nederzettingen, graven en andere sporen in het surveygebied. In het tweede artikel wordt na een serie experimenten meer duidelijk over het gebruik van vuurstenen als vuurmakers. Ook wordt nieuw booronderzoek bij Swifterbant besproken.

Het meest nabije onderwerp in dit nummer, zowel qua tijd als plaats, betreft de opgraving aan de Grote Markt te Groningen in 2008, waar aan de hand van funderingsresten de ontwikkeling van dit deel van de stad werd onderzocht. Zoölogie komt aan de orde met vondsten uit het Tjongerdal, zoals botfragmenten van een oeroskoe en een vuurstenen kling. Palynologisch onderzoek in de laaggelegen klei- en veenstreken van de provincie Groningen biedt meer inzicht in prehistorische bewoning in het gebied Zwartdam. Tot slot is er opnieuw aandacht voor maritieme archeologie, met het onderzoek van een scheepswrak in Flevoland door middel van een *groundtracer*-techniek; het was de eerste keer dat met behulp van non-destructief bodemonderzoek een scheepswrak werd gedetecteerd.

Als redactie hopen we ook met dit twintigste deel geslaagd te zijn in ons streven naar optimale kwaliteit van inhoud en presentatie. Hierbij willen we alle auteurs en redacteuren bedanken die in

de afgelopen twintig jaar een bijdrage hebben geleverd aan de zeer gevarieerde inhoud van dit tijdschrift. Tevens bedankt de redactie Xandra Bardet, die vanaf het eerste nummer de Engelse samenvattingen heeft gecorrigeerd. Ook de komende jaren hopen we weer op aansprekende verhalen.

De redactie

# Inhoud

Voorwoord	vi
L. JOHANSEN, M.J.L.TH. NIEKUS & D. STAPERT Zwarte vuurstenen uit het Midden-Paleolithicum in Nederland	1
A. CARMIGGELT & D. STAPERT De 'biografie' van de collectie Mauern (1937-1939)	9
D. STAPERT & G.R. BOEKSCHOTEN Pincevent (Frankrijk) <i>revisited</i> : een winterhuis met haard	17
W. PRUMMEL, M.J.L.TH. NIEKUS, S. VAN DER MEULEN & R. FENS Mesolithische botten uit het dal van de Tjonger (Fr.)	25
D.C.M. RAEMAEKERS & J. GEUVERINK Boren bij Doug's duin. Op zoek naar vindplaatsen bij Swifterbant (Fl.)	32
E. VAN DE LAGEMAAT & I. WOLTINGE Afgeronde vuurstenen Swifterbant (Fl.): vuurmakers of afgerond voor schachting?	38
M.J.L.TH. NIEKUS, O. DE GRAAF, L. JOHANSEN, J. KRIST, D. STAPERT & P. VOS Neolithische vindplaatsen op de keileemrug Noordhorn-Zuidhorn (Gr.)	43
H. WOLDRING & P. DE BOER Neolithische boeren in het Groninger kustgebied	51
W.A.B. VAN DER SANDEN Een speerpunt uit het dal van het Oostervoortsche Diep bij Norg (Dr.)	58
P.A.J. ATTEMA, J.J. DELVIGNE, T.C.A. DE HAAS, W. DE NEEF, K.I.D. VAN DER VEER & C.G. WILLIAMSON Survey in de steppe: de tweede veldcampagne van het Džarylgač project (De Krim, Oekraïne)	62
M.C. GALESTIN Het Romeinse schrijfplankje uit het Friese Tolsum eindelijk ontcijferd	69
H.J. SCHOKKER & H.A. GROENENDIJK Een Scandinavische amulet uit Middag (Gr.)	77

J.B. VEENSTRA Friesland in balans	83
F. VREDE Wat verbouwde men in De Held III (Gr.)?	91
R.F. KRUISMAN Opgraving in de stad Groningen aan de Grote Markt Oostzijde 2008	96
A.S. BERENDS Een nieuwe belangrijke vondst van majolica-bakafval in Harlingen (Fr.)	104
A.F.L. VAN HOLK Scheepswrak gedetecteerd met geofysische technieken	111



# Een speerpunt uit het dal van het Oostervoortsche Diep bij Norg (Dr.)

*Wijnand van der Sanden<sup>1</sup>*

Een politieagent die bij de provinciaal archeoloog een wapen komt aangeven, je maakt het niet vaak mee. Maar medio mei 2009 was het zover. Amateurarcheoloog N. Candelaria uit Roden meldde dat hij op 11 mei met zijn metaaldetector een gave speerpunt had gevonden ten oosten van Norg (gem. Noordenveld). Op de plek waren graafwerkzaamheden uitgevoerd in het kader van het project 'Beekherstel Oostervoortsche Diep', een onderdeel van de Landinrichting Roden-Norg. De speerpunt (fig. 1 en 2) heeft een lengte van 20,3 cm; het blad is 13,7 cm lang en de grootste breedte daarvan bedraagt 4,3 cm; de diameter van de mond van de schacht is 19-20 mm. In de schacht bevinden zich drie perforaties. Het gaat om twee relatief kleine openingen aan de zijkanten – de een rond (3 mm), de ander meer ovaal (3 x 5 mm) – en een derde, groter en onregelmatiger gat aan de 'voorzijde'. Bij de laatstgenoemde perforatie gaat het om een gietfout. Aan de 'achterzijde' is op dezelfde hoogte een deukje aanwezig, dat mogelijk oudtijds is ontstaan. Het bovenste deel van de kegelvormige schachtkoker vertoont een scheur; vermoedelijk gaat het ook hier om een gietfout. De rand van het blad is gaaf. De kleur van het 117 g wegende object is donker (veenpatina). De vinder heeft de vondst behandeld met batikwas.

## **Type en datering**

In tegenstelling tot de bronzen bijlen is over de typologie van in Nederland gevonden speerpunten nog weinig gepubliceerd. Dat heeft onder meer te maken met het feit dat de meeste exemplaren onversierd zijn en zich lastig

nader laten ordenen. Het blad van de Norger speerpunt kan als afgerond driehoekig beschreven worden. Enigszins vergelijkbare exemplaren zijn bekend uit het Lengener Moor, Landkreis Oldenburg (Jacob-Friesen, 1967: Taf. 179:16) en uit de depotvondst van Bargfeld, Landkreis Uelzen (Bath, 1953: Taf. XXXI). De voorwerpen in dit depot stammen uit de fasen Montelius III en IV, hetgeen betekent dat deze voorwerpen waarschijnlijk in de 11<sup>e</sup> eeuw v.Chr. zijn begraven.<sup>2</sup> Vermoedelijk dateert de speerpunt uit Norg uit ongeveer dezelfde periode, de overgang van de midden naar de late bronstijd.

## **De vindplaats**

De vindplaats van het artefact is zeker niet het minst belangrijke aspect van de ontdekking. De plek ligt op de oostoever van het Oostervoortsche Diep, daar waar de weg Norg-Donderen de beek oversteekt. Het gaat ongetwijfeld om een oude oversteek, want op de Franse kaarten (1811-1813) is hij al aangegeven (Versfelt & Schroot, 2001: blad 5). Op de Topographische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden (1851-1855; Geudeke & Zandvliet, 1990: blad 54) staat er 'Oostervoortse brug' ter plaatste van de overgang. Een blik op het Actueel Hoogtebestand Nederland leert dat dit een logische plaats is, want het dal vertoont hier een inknipping (fig. 3). We mogen aannemen dat de beekoversteek tot ver in de prehistorie teruggaat. Het is dan ook geen toeval dat de speerpunt hier tevoorschijn gekomen is. Er zijn redenen om aan te nemen dat het wapen hier *bewust* gedeponeerd is. Het is namelijk niet de eerste keer dat er een

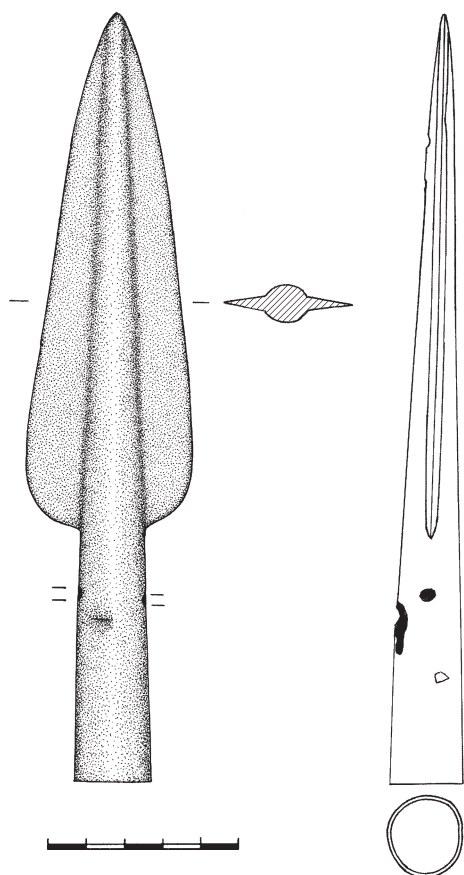


Fig. 1. De speerpunt van Norg. Schaal 1:2 (tek. H. Steegstra, RUG/GIA).

opmerkelijk voorwerp is aangetroffen bij een Drentse voorde/brug. In Eexterzandvoort, waar de resten van een laatmiddeleeuwse voorde zijn gedocumenteerd, was dat een vroegmiddeleeuwse mantelspeld van het type Midlum (Van Westing *et al.*, 2006: 181–182). Bij de Hunze-oversteek die ter hoogte van Midlaren in het Zuidlaardermeer werd aangetroffen, betrof het een tweetal ringvormige weefgewichten (Groenendijk & Van der Sanden, 2007: 154, 164). Ook de door Van Vilsteren (2008: 214) beschreven stijgbeugels uit Zwinderen komen uit de directe omgeving van een plek die als voorde geduid is. Ze stammen uit de 11<sup>e</sup> eeuw. Een systematische zoektocht



Fig. 2. De speerpunt van Norg, met zichtbaar de gietfouten in de schachthuls. De speerpunt heeft een lengte van 20,3 cm (foto W.A.B. van der Sanden, Drents Plateau).

in de literatuur zal ongetwijfeld een langere lijst opleveren.<sup>3</sup>

Het deponeren van kostbare voorwerpen bij een brug of voorde was geen exclusief Drents verschijnsel. Beekdalonderzoek in het zuiden van het land heeft aangetoond dat het daar een regelmatig voorkomend verschijnsel was. Het

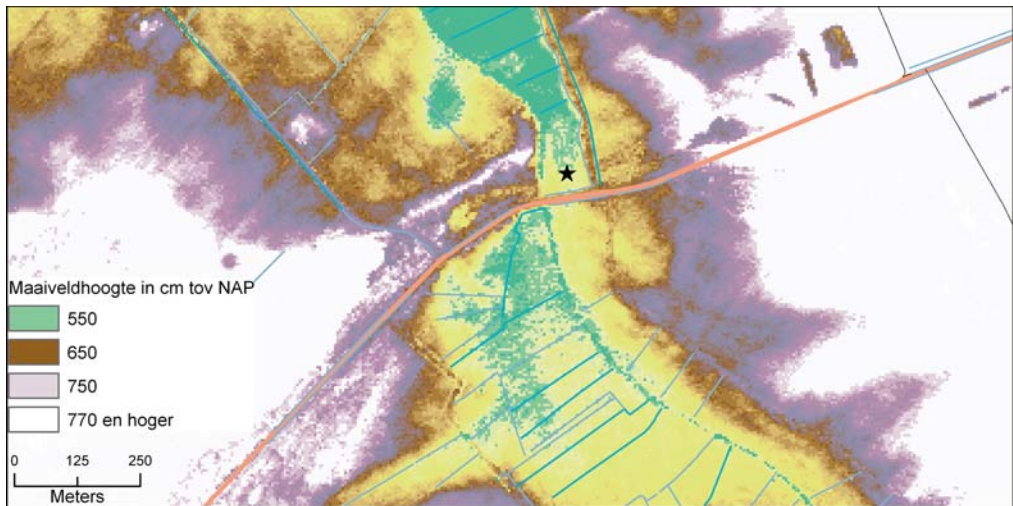


Fig. 3. De vindplaats aangegeven op het Actuele Hoogtebestand Nederland. De weg is de N858 van Norg (W) naar Donderen (O) (tek. J. Groot, Drents Plateau).

is met name J.A.M. Roymans (RAAP) die op dit gebied belangrijke bijdragen geleverd heeft (zie bijvoorbeeld Roymans, 2005). De afgelopen jaren zijn er dankzij systematisch en gericht onderzoek deposities aan het licht gekomen bij een 'knijp' in de Oeffeltse Raam bij Oeffelt (bronzen bijl en dito naald), bij een 'knijp' in de Kleine Beerze bij Vessem (bronzen speerpunt) en bij een 'knijp' in de Raamsloop bij Bladel (handmolen uit de Romeinse tijd). Op al deze plaatsen wordt een voorde vermoed. Ter plaatse van een Romeinse brug over de Kleine Beerze nabij Hoogeloon werd onlangs een tiental bronzen hielbijlen ontdekt.<sup>4</sup> Voorbeelden van het laatstgenoemde kaliber zijn vanzelfsprekend overtuigender dan de (vermoede) deposities die bestaan uit een enkel object, maar naar het zich laat aanzien zijn de uit meerdere voorwerpen bestaande depots à la Hoogeloon eerder uitzondering dan regel (vgl. Fontijn, 2003: 212). Toch valt een enkele maal bij de groep van losse voorwerpen intentionele depositie aannemelijk te maken. De uit de bronstijd daterende bijl van het type Oldendorp die bij Baexem ter plaatse van een Romeinse steenvoorde in de Haelensche Beek werd aangetroffen, bleek begraven in een kuil-

tje met een diameter van 30 cm.<sup>5</sup> Van de meeste andere individuele vondsten is dat soort informatie niet voorhanden omdat ze niet bij systematisch onderzoek zijn aangetroffen, maar toevalstreffers vormden bij andere werkzaamheden.

### Conclusie

De speerpunt die in mei 2009 langs het Oostervoortsche Diep gevonden is, is daar zeer waarschijnlijk rond het begin van het 1<sup>e</sup> millennium v.Chr. bewust gedeponeerd. Het was geen willekeurige plaats in het beekdal maar een daloversteek. Dit soort opmerkelijke deposities kennen we uit diverse perioden uit de provincie Drenthe en ook uit andere delen van Nederland. De fraaiste voorbeelden stammen uit Noord-Brabant, waar bij voordes en bruggen opvallende vondsten zijn gedaan, met als hoogtepunt een depot van tien bijlen in de Kleine Beerze bij Hoogeloon. Opvallend is dat die bijlen niet van zeer hoge kwaliteit zijn (gietfouten, dikke gietnaden). Blijkbaar volstonden onvolwaardige artefacten bij dit soort deposities. Ook de speerpunt van Norg is niet vrij van gietfouten.

**Summary: A bronze spearhead in the stream valley of the Oostervoortsche Diep east of Norg (province of Drenthe)**

*In May 2009 an amateur archaeologist discovered a bronze spearhead in the stream valley of the Oostervoortsche Diep east of Norg. The findspot is close to what was without doubt an ancient ford/bridge (no remains of the ford or bridge itself are known). The spearhead dates from around 1000 BC; as the artefact is undecorated, it is difficult, if not impossible, to say anything about where it may have been produced. In other periods and regions special objects were deposited near stream crossings, the most spectacular being a deposit consisting of ten Bronze Age axes that was recently found in the Kleine Beerze near Hoogeloon. Most deposits however consist of single objects, like the spearhead from Norg. The Norg spearhead shows several casting defects. There are more examples to suggest that gifts for supernatural beings deposited near a river or stream crossing were not necessarily in impeccable condition.*

**Noten**

1. Drents Plateau, Postbus 117, 9400 AC Assen.
2. Ik dank J.J. Butler, J.N. Lanting en mevrouw H. Steegstra, allen Groninger Instituut voor Archeologie, voor de discussie over de typologische toewijzing en de datering van de in Norg gevonden speerpunt; de speerpunt is onder nr. DB 2702 opgenomen in de database Butler/Steegstra.
3. Zie bijvoorbeeld Essink & Hielkema, 1997/98: nr. 88, 217, 218, etc.
4. Ik dank J.A.M. Roymans ( RAAP) voor deze gegevens.
5. Ik ben J.A.M. Roymans en mevrouw H. Steegstra zeer erkentelijk voor deze informatie. Het bijltje uit Baexem behoort tot het type Oldendorf 2 en is onder nr. DB 2606 opgenomen in de database Butler/Steegstra.

**Literatuur**

- Bath, F.C., 1953. Der bronzezeitliche Hortfund von Bargfeld, Kreis Uelzen. *Hammaburg* 4, 79–82.
- Essink, M. & J. Hielkema, 1997/98. Rituele depositie van bronzen voorwerpen in Noord-Nederland. *Palaeohistoria* 39/40, 277–321.
- Fontijn, D., 2003. *Sacrificial Landscapes. Cultural biographies of persons, objects and 'natural' places in the Bronze Age of the southern Netherlands, c. 2300-600 BC*. Dissertatie Universiteit Leiden.
- Geudeke, P.W. & K. Zandvliet, 1990. *Grote Historische Atlas van Nederland 1:50.000. 2 Noord-Nederland 1851-1855*. Groningen, Wolters-Noordhoff.
- Groenendijk, H.A. & W.A.B. van der Sanden, 2007. Een verdronken weg in het Zuidlaardermeer – verslag van een ongewoon onderzoek. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 124, 131–187.
- Jacob-Friesen, G., 1967. *Bronzezeitliche Lanzenspitzen Norddeutschlands und Skandinaviens I-II*. Hildesheim, August Lax (Veröffentlichungen der urgeschichtlichen Sammlungen des Landesmuseums zu Hannover 17).
- Roymans, J.A.M., 2005. *Een cultuurhistorisch verwachtingsmodel voor Brabantse beekdallandschappen: een mogelijke toekomst voor het verleden van de beekdalen*. Eindschrift Vrije Universiteit Amsterdam.
- Versfelt H.J. & M. Schroor, 2001. *De Franse kaarten van Drenthe en de noordelijke kust 1811-1813*. Groningen, Heveskes Uitgevers.
- Vilsteren, V.T. van, 2008. Een 'steghrep' uit Zwinderen en andere middeleeuwse stijgbeugels uit Drenthe. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 125, 211–226.
- Westing, H. van, P.J. Frikken, J.J. Lenting, W. Prummel & F.C. Oleniuc, 2006. Een middeleeuwse constructie in het stroomdal van de Hunze. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 123, 171–198.